

УДК 821.161-32.09

О. А. Лихачова

*кандидат філологічних наук, приват-доцент,
доцент кафедри української та зарубіжної літератур
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»
e-mail: fOrstar@ukr.net*

СИМВОЛІКА ЗАГАЛЬНИХ НАЗВ У РОМАНІ ЮРІЯ МУШКЕТИКА «ГАЙДАМАКИ»

Стаття присвячена з'ясуванню специфіки використання образів-символів у романі Юрія Мушкетика «Гайдамаки». Аналізується роман українського письменника стосовно філософського наповнення концептів «земля», «світло».

Ключові слова: *концепт, символ, символічний образ, філософсько-речовий символ.*

Актуальність статті зумовлена загальною спрямованістю лінгвістичних досліджень у когнітивну площину з метою розкриття механізмів взаємодії мови та мислення, зокрема у процесі конструювання символічного значення у романі Ю. Мушкетика «Гайдамаки». До того ж, визначення характеру взаємодії між різними видами поетичного мислення та способами їхнього втілення в тексті сприятиме подальшій розбудові теорії образності. Встановлення кореляції між механізмами формування та типами словесних образів-символів дасть змогу визначити найбільш ефективну стратегію інтерпретації поетичного тексту.

Хоча дослідженням символу займалися багато поколінь вітчизняних та зарубіжних учених (О. О. Потебня, В. В. Виноградов, О. Ф. Лосєв, Ю. М. Лотман, Р. Цур, В. Тернер, А. Губер, М. П. Кочерган, В. А. Маслова, В. М. Телія, О. І. Сімович, О. В. Шелестюк, В. І. Кононенко, Ю. П. Солодуб та інші), недостатньо з'ясованим залишився аспект словесного втілення символу в тексті та поділ словесних образів-символів на когнітивні типи з урахуванням специфіки їхнього формування і функціонування в поетичному тексті.

Образ виникає внаслідок правдивого вираження — зображення дійсності засобами мистецтва. Невід'ємним є і факт суб'єктивного в

образі. В ньому виявляються відомі естетичні характеристики: 1) джерело зображення та вираження; 2) спосіб узагальнення дійсності; 3) соціальна направленість; 4) оригінальність та неповторність; 5) особлива майстерність, за допомогою якої замисел суб'єкта, тобто митця, стає досягненням загальною, об'єктивується як специфічна духовна цінність. Образ також виступає як певна соціальна реальність і має чотири етапи: 1) формування художнього замислу; 2) реалізація замислу у вираженні мовних засобів; 3) існування закінченого твору як цілісної структури; на цьому етапі художній образ не є статичним; 4) художнє сприйняття, в якому не лише сприймається продукт творчості, а й переосмислюється. Цілісне існування образу можливе лише за єдності цих чотирьох частин. Для нашої роботи найбільш цікавими є образи-архетипи. Архетип — це певний праобраз, первинний образ або сама ідея, що зазнає трансформації. Архетип — це ідея, персонаж, акція, об'єкт, випадок, що охоплює найважливіші риси, які є первісними, загальними, універсальними і виявляються критиками шляхом зіставного аналізу з міфами й ритуалами. У кожній культурі є свої особливості, а також особливості творення архетипів.

Первинні образи — національні архетипи, як їх визначив К. Г. Юнг, — існують у підсвідомості людей і передаються від покоління до покоління, піддаються історичній трансформації та є основою національної міфології. Праобрази різні у кожній літературі й мають власну семантику. Дослідник вважав їх однією з основних складових національного (колективного) неусвідомленого, певною формою інстинкту, зв'язку між індивідуальним і колективним підсвідомим [4]. Свою теорію він застосовував для пояснення релігійних, історичних і художніх явищ. Архетипи вмотивовують сприйняття дійсності людиною. Вони не лише відображають узагальнений досвід минулого, а й допомагають будувати сучасне та певною мірою проектувати майбутнє. Дія архетипу проявляється лише в певному архетипному образі, який постає у міфах, казках, творах мистецтва. Як зазначає М.-Л. фон Франц, продовжувачка теорії К. Г. Юнга, на основі архетипу письменник творить міфологему, особливою формою відображення якої є архетипний образ. Одухотворення архетипів митцем відбувається на рівні авторського підсвідомого у процесі роботи над твором і є результатом дії божественного натхнення, що обумовлює потужний емоційний потенціал образів, які їх втілюють. Автор закла-

дає у них виключно те ідейно-сміслові наповнення, яке відповідає меті твору і визначає абсолютну вивершеність образу. Можливо, саме тому у результаті дії архетипу реципієнт відчуває нумінозність — зміну власної свідомості під впливом сильного емоційного потрясіння внаслідок осягнення архетипу. В свою чергу, це зумовлює використання письменниками тих чи інших праобразів у своїй творчості.

Мета роботи — з'ясувати специфіку використання образів-символів у романі Юрія Мушкетика «Гайдамаки». Для досягнення мети ставилися і розв'язувалися такі конкретні **завдання**: виокремити й охарактеризувати головні знакові образи-символи у романі Юрія Мушкетика «Гайдамаки»; охарактеризувати знакові образи-символи як маркери індивідуально-авторського стилю; розглянути знаковий образ-символ як маркер індивідуально-авторських характеристик, здійснюючи аналіз філософського наповнення концептів «земля», «світло».

Об'єктом дослідження є роман Юрія Мушкетика «Гайдамаки».

Предметом дослідження є символічні структури як стильові чинники в романі Юрія Мушкетика «Гайдамаки».

У дослідженні використано історико-літературний, літературно-критичний, порівняльно-типологічний, системно-описовий, біографічний, аналітичний методи літературознавчого аналізу.

Корінні архетипи епічного світу Ю. Мушкетика ґрунтуються передовсім навколо стихії землі — важкого, вогкого, жіночого, плідного начала як фундаменту центральної теми його творчості — ідеї єдності світу, незмінності змінного: «*Змінливість вічна і незмінність прав і справ*» [2, с. 224]. Земля — архетип з багатою конотацією: це «*вічне лоно, де народжується життя в кипінні форм, завії барв*» [2, с. 237], «*лоно природи мрячне і синє*» [2, с. 238]. Земля водночас і таємниця, що в своїй темній глибині «*ховає життя таємний глузд*» [2, с. 341].

Етноохоронний характер має розділ «Чужа доля». Саме тут письменник і звертається до висвітлювання взаємини людини й Землі — намагається актуалізувати просторово-територіальний компонент національної ідентичності. Адже земля, на якій проживає етнос, — не просто край, де жили діди-прадіди, молились і працювали, боролися і вмирили, лягаючи навічно в цю землю, і навічно з нею поєднувалися. Земля і люди на землі — найдревніший симбіотичний зв'язок людини й природи, їх взаємозалежності й любові, прокляття і щас-

тя, сенсу існування. Це окремих звіт, де все має своє місце і час, свій сенс і свою святість та прозорість. Образ землі, що, здається, постійно спілкується з головним героєм Максимом — образ про архетипальну органічність, космологічну цінність національного мікропростору для збереження макропростору — всієї України. Майбутнє Залізняка бачить у затишній, певною мірою ідилічній, романтизованій картині сімейного життя на своїй землі.

Одним з найпоширеніших власне українських архетипів виступає «світ селянської родини» — це серцевина всього національного простору, дерево життя нації, з якого проростають здорові, чисті пагоди для інших космічних сфер етнопростору. Землю як долю власну і, свого роду, як святу книгу життя сприймають герої роману, повсталі побратими Жила і Омелько: «Вона, як розгорнутий Псалтир, лежала перед засмученим небом. Як Пересопницьке Євангеліє мережані листки» [2, с. 307]. Універсум тут побудований за тою самою українсько-християнською моделлю: небесне, Бог — і земне, люди на землі, так само прив'язані, злютовані із землею нерозривним зв'язком.

Земля — не тільки мати, а й дитина. Вона і найвища етична та судова інстанція: «Земля любить правду і про правду дбає». Символічно, що перша любов Галинина приходить саме в розквіт вишень: «Побачила хлопця в садочку, й, здалося, що це сон... весь білий, немов цвіт вишневий» [2, с. 340]. Вишневий цвіт — символ розквітаючого кохання. Цей архетип використовується часто в фольклорних творах, як уособлення чистого обопільного кохання між юнаком і дівчиною по весняній порі. Апологетика архетипу вишневого цвіту з його містким полісемантичним навантаженням як символу незайманості, непорочності й чистоти і, водночас, духовності — органічно переходить у символ світла як тривання поза світами, поза життям. Як, зрештою, Богоіснування й Боготривання: «Вишневий цвіт як білий — немов світиться» — промовила Галя сама собі» [2, с. 405].

Світло — цей Божественний позирок на світ людських пристрастей та суєти повертає заблудлих і розчарованих, воно розсуває межі звичного, вивисуючи людину, веде її через *«тьму-тьменну»* [2, с. 491] до досвідків. Здавна білий колір опирається на поширену подвійність значень: як символ чистоти (традиційне вбрання нареченої), як символ смерті, спокою (традиційний колір савану). В Англії за часів Шекспіра цей колір означав як невинність, духовність, так і траур. Автор

білий колір використовує у значенні «чистий», «радісний», «приємний». Чорний містить виразний оцінний момент — негативну оцінку чогось або когось. Широкий діапазон значень чорного кольору мотивується тим, що його вважають початком кольороутворень. Чорний або темний колір виступає тут переважно у значенні «поганий», «негативний», «трагічний». Цим кольором письменник здебільшого передає трагізм існування людини в цьому світі. Це стосується Прокіпа — людини, яка від темряви залежницького антилюдського існування в наймах потрапляє в атмосферу затишку дідової оселі й зустрічає перше світле кохання: *«до світла, до життя!»*. Його скалічена стражданням озлоблена душа тане під магією любові.

Мандри повстанців по лісах чи дорогах, вже відкритих до жаданої цілі, також виступає химерним архетипом в «Гайдамаках». Повстанці йдуть по дорозі і її зміна, чи то приховані травою лісові стежки, чи то, пізніше, широка й розлога дорога, змінює й їх душі, вливаючи більше і більше наснаги й впевненості в кращому майбутньому — образ-символ райдуги: *«Залізник зіперся на сідло, озирнувся назад, підвівся в стремених, пильним зором оглянув сотні. На цілу версту розтягалося по дорозі гайдамацьке військо. Максим вказав рукою. Всі мимоволі подивились в далечінь, туди, де далеко на обрії від міста до лісу впала райдуга. Вона розквітала всіма барвами й була схожа на дугу, дбайливо розмальовану господарем, вбрану в красиві весільні стрічки. Райдуга переливалася сьайвом, вабила до себе. Здавалося, вона вказує шлях, кличе в похід»* [2, с. 501].

Архетип дороги пов'язаний із просторовим переміщенням і образом життя, по вертикалі — до неба, Бога, ідеалів і по горизонталі. Саме вертикальною стежиною хочуть повести за собою соплеменників Гонти та Залізник, дорогою до майбутнього, спертого на світлі ідеали. В цьому проявляється соцреалістична тенденція образного зображення.

Крім поширення в українському образному світі переміщення (внутрішнього, духовного) вгору (направленість письменників в українській літературі вже намічено традиційна), в Гонти — це дорога по горизонталі. В міфології горизонтальна дорога була дорогою до середини, центру землі — сакральної точки, звідки колись почалося розгортання космосу, джерела світової енергії, припадаючи до якого, посвячуваний (в ініціаційних міфах) чи мандрівець стає безсмерт-

ним — поінформованим. Для героя Юрія Мушкетика Гонти — центр світу є історична пам'ять й металеве самоусвідомлення.

Вперше в творі душевні переживання головного героя (Максим Залізняк) автор передає через опис природи з наявністю першообразних архетипальних структур: *«Максим підвів голову, глянув на могилу. На чоло лягла глибока задума. Скільки таких могил об'їздив у степу, пасучи коні. З могили видно степ далеко-далеко, й важко заскочити козака на могилі. По всій Україні бовваніють вони — німі свідки чиеїсь слави і неслави, а чиеї хтозна»* [2, с. 527].

Образ могили примусив Максима замислитися над сьогоденішньою долею України, яка є трагічною: *«Де ж та слава, свідоцтвом якої і є вона, висока, що означає, що не простий козак був тут похований»*.

Образ могили оспівує не тільки Юрій Мушкетик, а й багато інших українських письменників. У Тараса Григоровича Шевченка, в його однойменній поемі «Гайдамаки» теж присутній цей архетип на позначення трагічної долі України, минулої слави.

Показати внутрішній світ людини, створити її характер, розкрити його сутність можна лише за певних умов, коли людина реалізує себе у діяльності і певному конкретно-історичному оточенні. Це оточення, тобто обставини поезики використовують як активну силу при розкритті суттєвих сторін людського життя.

Для відтворення обставин життя персонажа художнього твору використовують тваринний і рослинний світ та світ природних стихій. Бо людина, у певному розумінні, накладає свій відбиток на обстановку, у якій живе. У художньому творі природа, тваринний світ, речі зображуються тому, що вони «нерозривно пов'язані з людиною, складають реальне оточення людського життя, але у такому обсязі, в якому, на думку художника, це необхідно для більш глибокого розкриття характерів, їх відношень, переживань і настроїв» [1, с. 63].

У пейзажній перцепції Ю. Мушкетика в «Гайдамаках» важливе значення мають яскраві образи-символи: *дня-ночі; вечора-ранку*. Вони оцінюють красу природу, духовну, вносять в оповідь тривожні нотки, служать додатковим засобом характеристики подій.

Архетипальний образ-символ *«багряної хмари»* також потребує дешифрування: *«Багряна хмара прокотилася по Україні. А хмара та з гора і гніву народного зіткана; рокоче вона громами-закликами, миготить караючими блискавицями. Випавши зливою біля Умані, хмара попливла*

далі, розростаючись навсібіч. По її краях спадали дощі, від неї відділялись і розходились в боки менші хмаринки, а натомість припливали все нові й нові. А громи гриміли, а блискавиці шугали все далі й далі. Хмара вже покрила не лише Київщину, Поділля, Брацлавщину, а й Волинь, сіяла дрібною мжичкою на Галичині, Белзчині й Прикарпатті. Там на гірські дороги з кісами і топірцями опришки, зупиняли обози, які везли шляхті зброю і провіант. Небезпечні стали для купців ті дороги, небезпечні й страшні» [2, с. 508]. Очевидно — «багряна хмара» асоціюється з самим гайдамацьким повстанням.

Взагалі, Юрій Мушкетик у символіці барв, очевидно, орієнтувався на західноєвропейську традицію. У палітрі його твору багрянний колір символізує не пишноту (традиційний денотат), а небезпеку (варіант крові).

У Ю. Мушкетика червоний колір відзначається складними зрушеннями. Поряд із звичайними традиційними значеннями «веселий», «життєрадісний»: сон про усміхнену радісну Оксану в червоній хустці, що співає йому веселих пісень, одержує інше стилістичне забарвлення — у контексті роману асоціюється часто з горем, стражданням і смертю. Відтак цей колір служить засобом відтворення жакли-вих кривавих подій, викликаючи подібний ефект: «*Неживий зачепив кубок, перевернув, вино розлилося червоне, як кров. Усі здригнулися від лихого передчуття. Пролетіть чиясь кров. Або й ще гірше*» [2, с. 165]. На основі встановленого асоціативного зв'язку з кров'ю червоний набуває значення «тривожний», «страшний», «напружений».

І ще один яскравий образ-символ — символ вітру. Серед природних стихій йому належить особлива роль. Вітер осмислюється письменником як суб'єкт впливу на душу та серце. Загалом вся глибина міфопоетичного зв'язку цього символу виявляється в ототожненні душі з вітром. Динамічна ознака природної стихії легко творить оцінні співзначення, на які, як правило, нашаровуються соціально-психологічні конотації.

Висновки. Отже, у пейзажній перцепції Ю. Мушкетика в «Гайдамаках» важливі значення мають яскраві образи-символи: землі, світла, могили, вітру та інші. Для української літератури рід, родове буття, родова людина впродовж століть були генералізуючою ідеєю, що об'єднувала цілий комплекс проблем, в тому числі й символічну. Притаманні їй природні якості до самозбереження, можливість

утверджувати свою життєздатність в найрізноманітніших модифікаціях родових образів-символів. У словесному образі-символі на перший план висувається абстрактний символічний смисл, пов'язаний з конкретним денотативним значенням певним зв'язком — аналоговим, асоціативним чи конвенційним. Такий образ об'єктивує найвищий ступінь образності в тексті, оскільки його семіозис потребує наявності відповідного контексту та фонових знань у читача. Поділ словесних образів-символів на когнітивні типи зумовлений характером знань, що опредметнюються в них. Основними функціями таких образів у поетичних текстах виступають репрезентативна, текстотвір-на, комунікативно-прагматична та когнітивна.

Перспективами подальшого дослідження словесних образів-символів є семіотичний та лінгвокогнітивний аналіз символіки творів Юрія Мушкетика, а також визначення співвіднесеності цих образів зі спорідненими явищами — метафорою, метонімією, емблемою, алегорією тощо.

Список використаної літератури

1. Буров А. И. Эстетическая сущность искусства / А. И. Буров. — М.: Советский художник, 1979. — 336 с.
2. Мушкетик Ю. Твори: в 5 т. / Юрій Мушкетик. — К.: Дніпро, 1997. — Т. 1. — 608 с.
3. Шелестюк Е. В. О лингвистическом исследовании символа / Е. В. Шелестюк // Вопросы языкознания. — 1997. — № 4. — С. 125–141.
4. Юнг К. Г. Об архетипах коллективного бессознательного // К. Г. Юнг. Архетип и символ. Серия: Страницы мировой философии / перевод с нем. А. М. Руткевича. — М.: Ренесанс, 1991. — 304 с.

Лихачова О. А.

кандидат филологических наук, приват-доц.,
доцент кафедры украинской и зарубежной литературы
ГУ «Южноукраинский национальный
педагогический университет имени К. Д. Ушинского»,
e-mail: f0rstar@ukr.net

СИМВОЛИКА НАРИЦАТЕЛЬНЫХ НОМИНАЦИЙ В РОМАНЕ ЮРИЯ МУШКЕТИКА «ГАЙДАМАКИ»

Резюме

Статья посвящена выяснению специфики использования образов-символов в романе Юрия Мушкетика «Гайдамаки». Анализируется роман украинского писателя относительно философского наполнения концептов «земля», «свет».

Ключевые слова: концепт, символ, символический образ, философско-вещевой символ.

Likhachev O. A.

PhD, Associate Professor
Department of Ukrainian and Foreign Literatures
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
e-mail: f0rstar@ukr.net

SYMBOLICS OF COMMON NOUN NOMINATIONS IN THE «GAYDAMAKY» NOVEL BY YURI MUSHKETIK

Abstract

The article is devoted to clarifying the specific use images and symbols in the novel George Mushketik «Gaydamaky». We analyzed the novel by the Ukrainian writer regarding the philosophical content of concepts «earth», «light». The **purpose** is to find out specific traits of usage of images and symbols in the novel Yuri Mushketik «Gaydamaky». To achieve the objectives set, we resolved the following specific objectives: to isolate and characterize the major landmark images of characters in the novel Y. Mushketik «Gaydamaky»; to characterize iconic images of characters as markers of individual author's style; to consider a landmark symbol image as a marker of individual characteristics of copyright, to make analysis of the philosophical content of the concept of «land», «light». The **object** is the novel by Yuri Mushketik «Gaydamaky». The **subject** of the study is the symbolic structure as the novel stylistic factors. The study used historical and literary, literary-critical, comparative typological, system-descriptive, biographical, analytical methods of literary analysis. The **results**. Thus, the perception of landscape in south is full of essential vivid images of characters: earth, light, wind and others. The Ukrainian literature held

general idea for family, family life, tribal people for centuries which united a range of issues, including symbolic ones. Inherent natural qualities of self-preservation, the ability to establish its viability in a variety of generic versions of images and symbols are key features.

Key words: *concept, symbol, symbolic image, philosophical and material character.*

Надійшла до редакції 18.09.2016